

קליניקות משפטיות: בין תיאוריה ביקורתית של הפרקטיקה לפרקטיקה ביקורתית של התיאוריה

ישי בלנק*

תופעת התרחבותן של הקליניקות המשפטיות בעשורים האחרונים מיצבה אותן כגורם פדגוגי מרכזי במוסדות להשכלה משפטית גבוהה בארץ, אך הן נותרו בשולי הפעילות האקדמית חרף התסיסה האינטלקטואלית הרוחשת בהן. ההוראה הקלינית מובחנת באופן מהותי מהמחקר ומההוראה המשפטיים המסורתיים, בצמצמה את הפער שבין תיאוריה ובין פרקטיקה, בהדגישה נקודות מבט פוליטיות המצויות בשוליים החברתיים והאידיאולוגיים בישראל, וביישמה מתודות למידה והתנסות קבוצתיות. אולם הפעילות הקלינית טומנת בחובה פוטנציאל, שטרם מומש, להוביל לשינוי יסודי יותר באקדמיה המשפטית. שינוי זה – "המפנה הקליני" – יכול לניסוח מחדש של היחסים בין המופשט לקונקרטי, בין התיאורטי למעשי, בין הידוע-מראש לאקספרימנטלי, ובין המרכז לשוליים. מטרתו תהיה לערער על דיכוטומיות אלו ולהצביע על הקשרים ועל התלות שבין הניגודים; השינוי עשוי להתאפשר בעזרת תפיסת הקליניקה כפרקסיס ביקורתית: פעילות שמשלבת פעולה ותיאוריה ביקורתית. מיקומן הייחודי של הקליניקות – הנשענות על התנסות קונקרטי, ישירה וחוויתית, תוך תעוזה וחירות המתאפשרות לאור החופש האקדמי הנובע ממיקומן בין כותלי האקדמיה – מאפשר להן לשמש כמעין מעבדות אקדמיות, המבצעות בחינה מעשית-ביקורתית הן של עמדות ותיאוריות אקדמיות, והן של הנחות העבודה של הפרקטיקה המשפטית. כך, אם יאתגרו הקליניקות את הראייה ההגמונית של המשפט ככלי פונקציונלי לקידום מדיניות חברתית, יכולות הקליניקות להוות זירה ביקורתית, שבה נבחנות תיאוריות כמו גם תנאי האפשרות להיווצרותן.

הקליניקות המשפטיות בישראל אינן במשבר. להפך. ניתן בהחלט לומר שהן משגשות כפי שלא שגשו מעולם. בשנים האחרונות נפתחו או הורחבו מערכי החינוך המשפטי הקליני כמעט בכל האוניברסיטאות והמכללות. הקליניקות נפרסו אל מעבר לתחומים הקלאסיים של צדק בפלילים, זכויות אדם, עבודה, רוחה וסביבה לתחומים כגון זכויות ניצולי שואה, זכויות נפגעי עבירה, זכויות נפגעי פעולות איבה, דיור ופיתוח עירוני ועוד. קלינאים מתארגנים, מקיימים כנסים, ומפרסמים בכתב העת מעשי משפט מאמרים העוסקים בסוגיות העולות במסגרת העבודה הקלינית. במרבית

* רשימה זו מבוססת על הרצאה שניתנה בכנס הקלינאים השלישי בנושא "בין האקדמי לקליני", הקריה האקדמית אונו, 14.2.2013.

קליניקות משפטיות: בין תיאוריה ביקורתית של הפרקטיקה לפרקטיקה ביקורתית של התיאוריה | ישי בלנק

בתי הספר למשפטים משתתפים תלמידים רבים בקליניקות, ובחלק מהמוסדות קליניקה היא חובה במסגרת תכנית הלימודים.

ועם זאת, בקרב רבים – קלינאים ואקדמאים כאחד – רווחת התחושה שבמובנים רבים, הקליניקות עדיין מצויות בפריפריה, בשוליים של הפעילות האקדמית והפדגוגית של הפקולטות למשפטים. כך, למשל, המאבק על כניסתם של חברי הסגל הקליני למצבת התקנים הרגילה עדיין לא נשא פרי; אמנם בחלק מן הפקולטות קלינאים נהנים מחוזים ארוכי טווח, אולם מרבית הקלינאים והקלינאיות עדיין חסרים ביטחון תעסוקתי שיש בו ממש; תקציביהן של הקליניקות, במקרים רבים, אינם תקציבים "קשים" המובטחים לאורך שנים בתקצובי ות"ת, אלא מגויסים אד הוק ועל כן יכולים גם להיות מופסקים במהירות יחסית; בחלק מהמוסדות הפכה קליניקה אחת לפחות לחובה בתכנית הלימודים, אולם במרבית המוסדות אין הדבר כך ותלמידים יכולים לסיים את לימודיהם מבלי להשתתף ולו בקליניקה אחת; מעטים הקלינאים שמפרסמים מאמרים משפטיים בכתבי עת; והתנועה בין קליניקות לבין סגל תקני פנימי מצומצמת ביותר. לבסוף, בקרב חלק לא מבוטל מחברי הסגל האקדמי, קליניקות אמנם נתפסות כפרויקט חברתי חשוב, כחלק מחובות המוסד לקהילה שבה הוא נטוע, וכהתנסות אותה סטודנטים רוצים במסגרת חיפשיהם אחר עניינים "פרקטיים", אבל כחוליה חלשה מבחינה אינטלקטואלית.

מהן הסיבות לשוליות נמשכת זו של הקליניקות?

תחילה, ברצוני לדחות את ההסבר הקל, שלפיו הסיבה נטועה במשך הזמן הקצר של קיומן של הקליניקות. הסבר כזה מניח כי מהפכות אינן קורות באחת, וכי אם ניתן לקליניקות עוד זמן, הן יעברו מהפריפריה למרכז. אלא שמהפכות, גם בעולם האקדמיה השמרני, יכולות לקרות מהר מאוד. אם ניקח לדוגמה את מהפכת ה"משפט ו..."¹, הרי שזו התרחשה בהצלחה רבה בשני העשורים האחרונים. ובתוך פרק זמן קצר, יחסית, עבר סוג כתיבה והוראה זה מהשוליים למרכז ההגמוני (באוניברסיטאות המחקר בוודאי, אך גם בחלק מהמכללות).

את ההסבר לשוליות זו צריך אפוא לתלות, לדעתי, בגורמים אחרים הקשורים למאפיינים של ההוראה ושל הפעילות הקלינית. גורמים אלו מייחדים את ההוראה ואת הפעילות הקלינית מן ההוראה האקדמית המסורתית, הקשורה באופן הרוק למחקר האקדמי המקובל.

ראשית, הפעילות הקלינית כוללת רכיב מרכזי של פעילות או של עשייה "בעולם", דבר המצוי בניגוד לאתוס אקדמי רווח המאדיר הרהור, ריחוק וניתוק. במילים אחרות, הניגוד בין האקדמיה לבין הקליניקה נתפס על-ידי רבים כביטוי קונקרטי ונוסף של הניגוד בין תיאוריה לבין פרקטיקה, ולהעדפה המובהקת של האקדמיה את הראשונה על פני האחרונה. יתר על כן, לאחר שנים רבות של יחסי קרבה אינטימיים כמעט בין האקדמיה המשפטית לבין הפרקטיקה המשפטית על ענפיה השונים (עריכת דין ושיפוט גם יחד) – האקדמיה המשפטית בישראל הרחיקה עצמה במובהק מהעשייה הפרקטית בשני העשורים האחרונים,¹ ועל כן חשוב פי כמה לפקולטות הישראליות להדגיש את נבדלותן ואת עצמאותן מכל מה שנתפס כחלק מ"הפרקטיקה" המשפטית, ובכלל זה מן הקליניקות. במובן זה, יש משהו פרדוקסלי וכמעט מפתיע בכך שבד בבד עם הנתק הגובר והולך בין הפקולטות למשפטים לבין הפרקטיקה על ענפיה השונים – השיפוט, המנהל, הפרקליטות ולשכת עורכי הדין – מקדמת האקדמיה המשפטית פרקטיקה משפטית אחרת, הלא הן הקליניקות המשפטיות.² בהמשך אסביר מהו, לדעתי, אחד המענים האפשריים לפרדוקס זה, מענה המונח בבסיס הפוטנציאל הייחודי של הקליניקות.

שנית, החינוך הקליני עוסק במרבית המקרים בקבוצות מוחלשות בחברה ואילו החינוך המסורתי, גם אם אינו עוסק דווקא בקבוצות הרוב החזקות – ובוודאי שאין הכרח שיעסוק דווקא בהן – אינו

נוטה להדגיש את הפרספקטיבה של הקבוצות החברתיות המוחלשות והמודרות. יותר מכך, מרבית התלמידים – בוודאי באוניברסיטאות – מועסקים בהמשך דרכם על-ידי המדינה ועל-ידי תאגידים וגופים חזקים מבחינה כלכלית וחברתית.³ עיסוק עתידי זה מטה, לא בהכרח אבל בפועל, את העניין של התלמידים לתחומים כלכליים, ואת נקודת המבט שלהם לזו של המדינה ושל הקבוצות החזקות. הטיה זו מובילה לכך שתחומי ההוראה שבהם מאומצת נקודת המבט של המדינה ושל קבוצות הרוב מהווים מעין קו בסיס ניטראלי, ואילו הקליניקות נתפסות על-ידי רבים כפוליטיות וכשנויות במחלוקת פוליטית וחברתית.⁴ אם נביא בחשבון את התפיסה המכוננת במשטרים ליברליים ואת המחשבה התורת-משפטית שמונחת בבסיסם, אשר מבחינה בין משפט לבין פוליטיקה, ואת החשיבות הרבה שאקדמאים משפטיים רבים מייחסים לכך שהעיסוק האקדמי המשפטי חייב להיות א-פוליטי ומנותק מהשדה הפוליטי, ניתן להבין עוד נדבך בשוליות היחסית של הקליניקות במבנה האקדמי הקיים.⁵ שלישית, החינוך הקליני מערער על התפיסה האינדיבידואליסטית שמצויה בבסיס ההוראה המשפטית הרגילה בשני מובנים – האחד, להבריל מהלימוד המסורתי בכיתה, שבו מתייצב המורה מול פרטים, שכל אחד מהם אמור להתמודד בעצמו עם החומר, לרבות תרגילים, עבודות ובחינות, ההוראה הקלינית דורשת פעמים רבות עבודה בקבוצות או לפחות בזוגות; השני, חשוב אף יותר, וטמון בעובדה שההוראה והעבודה הקלינית מנכיחות, פעמים רבות, את המציאות החברתית שהפרטים שבהם עוסק המשפט הם חלק מקבוצה חברתית (וכאמור, קבוצה מוחלשת על-פי רוב), ושהקשיים עמם הם מתמודדים הם תוצאה של שיוכם הקבוצתי האמור: עניים, מזרחים, חרדים, ערבים-פלסטינים, פליטים, ועוד. דגש "קולקטיביסטי" זה עומד בניגוד לאינדיבידואליזם המתודולוגי והפילוסופי המצוי בבסיס המחקר וההוראה המשפטיים הרווחים, ולתפיסת הזכויות הליברליות הקלאסית הרווחת בדיון המשפטי הרגיל. אף שמאבקים משפטיים רבים שמובילות הקליניקות הם "ליברליים-קלאסיים",⁶ במובן זה שהם מבקשים להגן על זכויות אינדיבידואליות של חברי קבוצות מופלות, הם עדיין מדגישים, לטעמי, את ההיבט הקבוצתי והמבני של האפליה. הקליניקות פועלות על-פי רוב על בסיס תיאוריות המבקרות את המאבקים הליברליים-קלאסיים על הדגש האינדיבידואליסטי שלהם ומבקשות להשיג, באמצעות מקרים פרטניים, תוצאות קבוצתיות רחבות יותר.⁷

רביעית, ההוראה הקלינית מבוססת ברובה על ניסיון, ובעיקר על ניסיון בלתי-מובנה (unstructured experience) כפי שמכנה אותו מרק טאשנט.⁸ במהלכה של ההוראה הקלינית מתנסים התלמידים בשלל מקרים, שביניהם קיים, כמובן, מכנה משותף, אולם מכנה משותף זה הינו תמטי רחב (thematic) לכל היותר, ובוודאי שאינו מובנה כמו ההוראה בכיתה המסורתית. כך, למשל, השיעור העיוני המסורתי מחולק לשאלות משפטיות רחבות או צרות, וכל אחת מהן מטופלת ככל היבטיה על-ידי דיון סינטי המבודד אותה משאר העובדות בפסקי דין, בדברי חקיקה ובספרות אקדמית. בכיתה הקלינית, לעומת זאת, הסוגיות "מגיעות" מהתיקים ונחות בדרך כלל באופן בלתי-מובנה. מאפיין קשור לכך הוא שהקליניקות עוסקות לא מעט ברגשות, בדילמות אישיות (אתיות ואחרות), ואילו ההוראה בכיתות הרגילות עוסקת לרוב, לכאורה לפחות, בבידוד הרגש ובסילוקו לטובת עיון אנליטי, תיאורי ומנותק רגשית.⁹

את המאפיינים הללו של החינוך הקליני ניתן ליחס הן לעמדה התיאורטית של הקליניקות והן לאופן התפתחותן ההיסטורי, ומובן שבין שני היבטים אלו יש קשר עמוק. הקליניקות, לפחות בישראל (בארצות הברית הדברים שונים מעט) הופיעו בדיוק בתקופה שבה הפך הנתק בין בתי הספר למשפטים לבין הפרקטיקה חריף יותר ויותר. במובן זה, הפכו הקליניקות המשפטיות למעין "מס שפתיים" שאותו משלמים בתי הספר למשפטים לתביעה ל"פרקטיות" או לפרקטיקה המשפטית – הן כלפי הפרופסיה הרוטנת והן כלפי התלמידים, שמרגישים את הלחץ למעשיות, לחץ שגובר

קליניקות משפטיות: בין תיאוריה ביקורתית של הפרקטיקה לפרקטיקה ביקורתית של התיאוריה | ישי בלנק

והולך ככל שבתי הספר וההוראה המסורתית הולכים ומתנתקים מעבודת עורך הדין וממריאים לעבר מחוזות התיאוריה ו"המשפט ו...".⁹

אלא, שלמס שפתיים יש מחיר: כמו כל מס, יש המשלמים אותו בהבנה, אולם רבים משלמים אותו בחריקת שיניים ותוך טינה ומרמור. וכמו כל מס, בעתות מצוקה, הוא הדבר הראשון ממנו מנסים להיפטר, לחסוך, ולקצץ. ואם אכן הקליניקות מתייצבות לצדה של הפרקטיקה ממנה מנסה האקדמיה המשפטית להתנער יותר ויותר – אין להתפלא על המקום השולי אותו הן תופסות במבנה האקדמי העכשווי.

גם עבור אותם אקדמאים שלא רואים בקליניקות מעין מס או מחווה כפויה כלפי הפרקטיקה, ואשר עדיין תומכים בקליניקות באופן נמרץ, נשמר היחס ההיררכי בין האקדמי לקליני. זאת, לפי שעבורם מומשגות הקליניקות המשפטיות כ"מעבדות" שבהן נבחנות תיאוריות אקדמיות שונות במציאות – למשל, כעוד זרוע אמפירית של התפיסה הריאליסטית של המשפט או של היחסים המורכבים בין משפט לבין חברה – שבה ניתן לעקוב אחר חייו של המשפט כשדה פעילות אנושית. במילים אחרות, גם אם הקליניקות מתפתחות ומשגשגות דווקא בשל הניתוק הגובר והולך מהפרקטיקה על זרועותיה השונות – עורכי הדין והשיפוט במיוחד – הרי ששגשוג זה נותר בשוליים של אקדמיה שמגדירה את עצמה כלא-פרקטית במובהק.

שתי הדרכים העיקריות של החינוך הקליני להתמודד עם שוליות מובנית זו היו ניתוק (disengagement) והיפוך ערכים. בניתוק, כוונתי לכך שרבים מהקלינאים וממנהלי הקליניקות בחרו לנהל את ענייניהם באופן מנותק למדי מהחיים האקדמיים הרגילים של הפקולטה. עניין זה בא לידי ביטוי בנוכחות דלילה (אם בכלל) של מנחים קליניים בסמינרים המחלקתיים, בקשרים חברתיים אקראיים עם חברי הסגל הרגילים, ובחוסר עניין עקרוני במודל האקדמי העיקרי של כתיבת מאמרים ופרסומם, ובהשתתפות בכנסים אקדמיים. עבור חלקם, קבוצת ההתייחסות הרלוונטית יותר היא עמותות וארגונים לשינוי חברתי, הפרופסיה המשפטית ושירות המדינה (סניגוריה, פרקליטות וכיוצא באלה). היפוך הערכים בא לידי ביטוי בכך שקלינאים אימצו את הדיכוטומיה בין ה"קליני" ל"אקדמי" אולם הפכו את ההיררכיה הרגילה שבה האקדמי נמצא "מעל" לקליני, באופן שהקליני יתייבב "מעל" לאקדמי: כך, בעיני קלינאים רבים הפרקטיקה חשובה מהתיאוריה, הניסיון (experience) חשוב יותר מהידע (knowledge), הקונקרטי חשוב מהאבסטרקטי, המסנגר והפרטיזני חשוב ונעלה מהאובייקטיביות האקדמית, הבעל-פה מהכתוב (ומהפרסום), והרגשי עולה על התבוני.¹⁰

התוצאה היא שכיום, למרות מאמצים לא מעטים של רבים, הן קלינאים והן חברי סגל, להפוך את הקליניקות למרכזיות בחיים האקדמיים, ואף שהן זוכות לכבוד ולתמיכה של חברי סגל רבים ולפופולאריות עצומה בקרב תלמידים, הקליניקות נותרות בשוליים האקדמיים. הן לא זכו לעבוד למוקד הפעילות המחקרית של חברי הסגל ועדיין מתפקדות, לפחות במובנים חשובים, כמעין יחידת משנה פחותת חשיבות בתוך הפקולטות למשפטים.

איך אם כן תצאנה הקליניקות מהשוליים הללו, ולא רק תרחבנה אותם? ראשית יש לומר שאין הכרח לצאת מהשוליים. בהחלט ניתן לומר שהפרויקט הקליני הוא הצלחה מסחררת שבה יש להתגאות בין כך ובין כך, וכי השוליות של הקליניקות היא גם מקור העוצמה והייחוד שלהן. ניתן לומר שדווקא העובדה שהקליניקות אינן מחויבות לסולם הערכים האקדמי הרגיל מאפשרת להן לעסוק בסוגיות "שוליות" (בעיני הסגל האקדמי) ובקבוצות מוחלשות, וכי לכניסתן למרכז הבמה האקדמית יהיה מחיר בדמות ויתור על עצמאות, צמצום חופש הפעולה שלהן ואולי אפילו ירידה באטרקטיביות ה"פרקטית" שלהן אל מול התלמידים. יתר על כן, ניתן, ואולי אף ראוי, לערער על עצם ההבניה וההמשגה של הפעילות הקלינית כפעילות שולית לפעילות האקדמית ולטעון שהקליניקות

עוסקות דווקא בסוגיות מרכזיות הרבה יותר בציבוריות הישראלית, סוגיות המצויות במרכז סדר היום הפוליטי והחברתי, גם אם לא דווקא המשפטי. הפרדה בין נשים לגברים במרחבים שונים, הסדרת מעמד של מבקשי מקלט, קידום דיור בהישג יד ופיתוח עירוני, התארגנויות עובדים ועוד הם רק חלק מזערי מפעולות הקליניקות והם עניינים שלתאר אותם כ"שוליים" מסלף לחלוטין, ניתן לטעון, את היחסים בין מרכז לבין שוליים בתפיסה הציבורית בישראל.

אלא שגם אם הקליניקות אינן שוליות מבחינה ציבורית, מעטים יחלקו על התפיסה הרווחת, ושיש לה, כאמור, ביטויים רבים במציאות החומרית, שלפיה התכניות הקליניות עדיין מצויות בשולי הפעילות האקדמית. ולמרות ההתנגדויות השונות שציינתי, ברצוני להצביע עתה על קווי מחשבה ראשונים במטרה לקדם תפיסה שתנסה להתנגד לשוליות של הקליני מתוך מחשבה שהקליניקות צריכות לא רק להשתלב באקדמי הקיים, אלא לשנות אותו באופן בסיסי ויסודי יותר. אמנם לא ניתן להבטיח ששינוי זה יצליח, ואין ספק ששינוי כאמור לא יהיה מקובל על רבים, אבל יש לו פוטנציאל ככזה. באופן זה, הפוטנציאל הוא, לטעמי, של רפורמה עמוקה הן של "הקליני" והן של "האקדמי". בדומה למפנה הבין-תחומי במשפט, שהפך למרכזי בעשורים האחרונים, אני סבור ש"הקליני" יכול לסייע לרפורמה מהותית וחשובה בעשייה האקדמית-המשפטית בכללותה. משמעותו של מפנה זה היא, לדעתי, ניסוח מחדש של היחסים בין המופשט לקונקרטי, בין התיאורטי למעשי, בין הידוע-מראש לאקספרימנטלי, וכתוצאה מכך גם בין המרכז לשוליים. אבהיר כבר עתה שאין הכוונה לכך שניסוח מחדש זה ירומם את אלו מעל אלו – אלא שמטרתו של המפנה הקליני תהיה לערער על הכרחיותן של דיכוטומיות אלו ולהצביע על הקשרים ועל התלות שבין הניגודים.

מובן שגיוס כספים "קשים" עבור קליניקות, השגת תקנים "תקניים", אינטגרציה טובה יותר לרשתות החברתיות של האקדמאים, חיוב התלמידים להשתתף בקליניקה אחת (לפחות) במהלך לימודיהם ועוד כיוצא באלה יכולים כולם להיות צעדים חשובים ונכונים ואולי אף הכרחיים להשגת המטרה של "מרכז" הקליניקות. אולם בכך לא יהיה די. רבות מהבעיות שציינתי כבר הוזכרו על-ידי חוקרים אמריקנים לפני כשלושים שנה, וטרם נמצא להן פתרון של ממש. לכן, לדעתי, יש לחרוג מהתנאים המטריאליים של הקליניקות ולנסות למצוא את הפתרון לשוליות בתיאוריה של הפרקטיקה, זו המנחה הן את הקלינאים והן את הנהלות הפקולטות כאשר הם מנסחים עבור עצמם את מקומן האקדמי של הקליניקות ואת תפקידן.

לפיכך ברצוני להציג את תפיסת הקליניקה כמעבדה ביקורתית או כפרקסיס ביקורתית, כלומר, כפעילות שמשלבת פעולה ותיאוריה ביקורתית. לטענתי, מיקומן הייחודי של הקליניקות מאפשר להן לשמש כמעין "מעבדות" אקדמיות בשני מובנים: האחד, בחינה מעשית-ביקורתית של עמדות ותיאוריות אקדמיות, נורמטיביות ודסקריפטיביות. ואולם לעומת מאמרים או הוראה קלאסית שבהם הניתוח הביקורתי נעשה באופן סינטיטי, תיאורטי ומופשט, הביקורת בקליניקות נעשית גם באופן פרקטי על-ידי מפגשים בלתי אמצעיים עם מושאי המשפט, עם יצרני המשפט, עם בתי המשפט, ועם ההקשר הרחב שבו המשפט פועל. מעבר לכך, הקליניקות מייצרות הזדמנות לא רק לדמיין את המציאות באופן אחר מכפי שהיא מופיעה ומוצגת לפנינו, אלא גם לנסות ולערער מציאות זו ולשנות אותה באופן מעשי. במילים אחרות, האופן שבו התיאוריה המופשטת והפטישיזם המוסדי אוהזים בדמיון שלנו כשהמשפט נלמד באופן מופשט, עשוי להתערער במקום שבו הקליניקות פועלות דווקא בניגוד לתיאוריה, ומוכיחות שהבלתי-מדומיין יכול לקרות. המובן השני ה"מעבדתי" הוא של ביקורת על כמה מהנחות העבודה של הפרקטיקה המשפטית. כאן, יכולות הקליניקות דווקא להרחיק עצמן לא מהתיאוריה אלא דווקא מהפרקטיקה ולהתבונן בה באופן ביקורתי על-ידי רפלקסיה על

קליניקות משפטיות: בין תיאוריה ביקורתית של הפרקטיקה לפרקטיקה ביקורתית של התיאוריה | ישי בלנק

מעשה הייצוג עצמו, על שיטות ייצוג טיפוסיות (ארגון קהילתי, קבוצות עבודה, שיתופי פעולה בין-תחומיים), על בתי המשפט, על ארגוני החברה האזרחית ועוד.

כדי להסביר טוב יותר למה כוונתי, ברצוני להאיר היבט נוסף של הקליניקות והוא תורת המשפט המקובלת שלהן, או ההנחות הבסיסיות שלהן לגבי מהות המשפט. וכאן, לעומת הניגוד שהצבתי בינן לבין ההוראה המסורתית, קיימת דווקא חפיפה והתאמה ניכרת בין הקליני לבין האקדמי. התאמה זו מהווה החמצה, לדעתי, של הפוטנציאל הרדיקאלי יותר ואף האקדמי יותר של הקליניקות המשפטיות. בתורת המשפט של הקליניקות אני מכוון למה שרוברט גורדון כינה "פונקציונליזם אבולוציוני", שהוא אחד המכנים המשותפים העמוקים לריבוי הגישות התיאורטיות הקיימות כיום ביחס למשפט ולמקומו בחברה – והוא משמש גם כמכנה משותף לעבודה הקלינית ולמחקר המשפטי הרווח.¹¹ לגישת הפונקציונליזם האבולוציוני חמש הנחות יסוד: ראשית, "משפט" ו"חברה" הן קטגוריות חברתיות נפרדות, שאת כל אחת מהן ניתן לתאר באופן עצמאי וללא תלות בשנייה, אולם הן קשורות זו בזו בקשרים סיבתיים מורכבים יותר או מורכבים פחות; שנית, לחברות יש צרכים (כגון פיתוח כלכלי, יציבות, שרידות). צרכים אלו מייצרים הן לחצים והן כבלים על התפתחות המשפט. שלישית, ישנו נתיב התקדמות חברתי אובייקטיבי ודטרמיניסטי (מפיאודליזם לליברליזם, מדיקטטורה לדמוקרטיה, מכבלים לחירות); רביעית, יש לתאר ולהסביר מערכות משפטיות במונחים של התאמתן הפונקציונלית לצרכים החברתיים; חמישית, המערכת המשפטית אכן מתאימה עצמה לצרכים החברתיים המשתנים.

כפי שאמרתי, אקדמאים רבים הפועלים כיום בישראל (וגם במדינות אחרות) מקבלים – לעתים באופן שאינו לגמרי מודע – לפחות חלק לא מבוטל של עיקרי הפונקציונליזם האבולוציוני שגורדון מתאר. עמדה זו משותפת לאנשי משפט וכלכלה כמו גם לאנשי משפט וחברה, זוהי גם תורת המשפט שקלינאים רבים מקבלים ומיישמים במסגרת תפקודם כחוד חנית פעלתני של שינוי חברתי באמצעות המשפט. גם אני, בתחומים שונים של עבודתי ובוודאי כאשר אני מלמד, מקבל פעמים רבות לפחות כמה מהנחות היסוד של הפונקציונליזם האבולוציוני: כך, למשל, קל להניח שאנו יכולים לתאר ולהבין את המשפט (למשל של מדינה מסוימת) מבלי לתאר את החברה שבה הוא מתקיים, ואנו סבורים שמכנים חברתיים רבים ניתנים לתיאור – וכי הם אכן מתקיימים – במנותק מהמערכת המשפטית שבמסגרתה הם מתקיימים ופועלים. נוסף על כך, גם אם אקדמאים ומשפטנים רבים דוחים כיום את הרעיון של ערוץ התקדמות מובהק ודטרמיניסטי, הם ואף אני מתקשים לדחות את הרעיון הבסיסי שלפיו האנושות אכן מתקדמת, לפחות במונחים של הבנת המטרה הפוליטית של שחרור, וכי יותר זכויות ויותר חופש הם אכן מצב נעלה ומתקדם יותר מפחות חופש ופחות זכויות. מאבקים שמובילות הקליניקות להשוואת המצב המשפטי ולהגנה על זכויות של משפחות חדשות (כגון של הומואים ולסביות), להגנה על פרטיות, להגנה על מהגרי עבודה ועוד, משקפים תפיסה זו ואכן מקבלים אותה.

יש לשאול, לפיכך, מה בעייתי אפוא בתפיסת הפונקציונליזם האבולוציוני? כפי שציין גורדון, במהלך של הטלת ספק עצמי, איש כמעט אינו מחזיק עוד בתפיסה זו בצורתה הגסה (וכך היה עוד בשנות השמונים של המאה הקודמת). בניסוחיה המעורכנים יותר הובילה תפיסה זו להישגים רבים בתחום זכויות האדם והאזרח והיא מונחת ביסוד תנועות חברתיות פרוגרסיביות רבות. בתיקונים ובעדכוני מסוימים, למשל, הויתור על הרעיון שיש מושג כמו "צורך חברתי" אחד והחלפתו ברעיון שהחברה מורכבת מקבוצות בעלות אינטרסים מתחרים, הרי שהפונקציונליזם האבולוציוני עדיין מתאר בצורה די משכנעת את היחסים בין משפט לבין חברה, והוא אף מושך מבחינה נורמטיבית.

אלא שתפישה זו, אשר רואה במשפט כלי למדיניות חברתית, משמרת את המעמד המועדף והפריווילג'י של "אליטות מנהלות" ואת חשיבותן המרכזית בשיח ובעשייה המשפטיים. אם המשפט הוא כלי מתוחכם שמקדם בעיקר צרכים ואינטרסים, מי שצריך להיות אמן על הפעלתו הם אותם אלמנטים משכילים בחברה שיודעים איך לתכנן וכיצד להפעיל כלי שכזה, ואשר ממוקמים על-פי רוב בצומתי ההכרעה המרכזיים. מי שמודרים משיח המדיניות המשפטית הם אפוא גורמים פריפריאליים, שכבות מוחלשות, אנשים "פשוטים" ותנועות המוניות, שאינם נתפסים בשיח הריאליסטי (או הפונקציונליסטי של המשפט כמדיניות) כמי שיכולים או צריכים לחולל את השינויים הנדרשים. תפיסה אלטרנטיבית – או מכל מקום משלימה – לפונקציונליזם האבולוציוני היא זו הביקורתית, והיא גם יכולה להוות כיוון חדש למה שקליניקות יכולות וצריכות להיות. ככאלה, הן ממוקמות באופן אופטימלי לקידום הפרקטיקה הביקורתית – הן לעומת הפרקטיקה הלא-ביקורתית והן כלפי התיאוריה הלא-ביקורתית. על-פי התפיסה הביקורתית יש להבחין את הקליניקה כפרקטיקה וכתיאוריה ביקורתית על המשפט מתפיסת הקליניקות כ"מעבדה" במובנה הפשטני. אם המעבדה היא זירה שבה נבחנות תיאוריות, הקליניקה, לגישתי, היא זירה שבה נבחנות גם הנחות המוצא – התנאים להיתכנותן – של התיאוריות עצמן. אני מציע כאן תפיסה של הקליניקות שחורגת מהתפיסה הריאליסטית, שלפיה הקליניקה היא המקום שבו נבדקות התיאוריות המשפטיות אל מול יישומן במציאות, ונבחנת המידה שבה הכללים והנורמות המשפטיים משיגים את השפעתם המיוחלת על המציאות החברתית או הכלכלית.

תפיסה ביקורתית של הקליניקות מציבה אותן כאתרים שבהם לא נבחנות רק "תוצאותיהם" של כללים משפטיים ושל תיאוריות בדבר הנורמות הרצויות (או הקיימות), אלא כמקום שבו מאתגרות הנחות הבסיס של רבות מהתיאוריות והפרוגרמות המשפטיות. כך, למשל, בעבודה הקלינית ניתן פעמים רבות לזהות את השבר של האמונה הפרוגרסיבית התמימה במדינת הרווחה, שמסווה אינטרסים של קבוצות מסוימות ומתייחסת אליהם כאילו היו "צרכים" כלליים. זאת בשל העובדה שקבוצות המטרה העיקריות של הקליניקות הן, פעמים רבות, אותן אוכלוסיות שהאינטרסים שלהן אינם מומרים לכדי "צרכים" והמפגש אתן מחדד את השרירותיות ואת הפוליטיות שטמונות בהמרה חלקית זו. נוסף על כך, הפעילות הקלינית מאתרת תודעות אלטרנטיביות ואף מאפשרת מתן קול לתודעות אלטרנטיביות אלו של קבוצות מוכפפות, התופסות את המשפט כמערכת מכפיפה ושולטת, ועל-ידי כך מצביעות על הממד הכופה של הסדר הקיים ועל הממד האידיאולוגי של חלקים מהשיח המשפטי – הן הדוקטרינרי והן התיאורטי.¹²

נקודת המבט של קבוצות מודרות ומוחלשות מאפשרת גם את פיתוחו של מבט ביקורתי על התודעה המשפטית הרווחת, זו שמשקפת בעיקרה את הפריווילג'יות של הקבוצות השליטות בחברה (אלה נחוות פעמים רבות על-ידי חבריהן כ"צרכים חיוניים" או כרעיונות מופשטים והכרחיים), קבוצות התופסות על-פי רוב את מוקדי הכוח בחברה ובמערכת המשפט כולה. המבט והתפיסה של העניים, המהגרים, הפליטים, ואלה המצויים בתחתית "שרשרת המזון" החברתית מספקים מעין תרופת נגד לנקודת המבט של הפריווילג'יה. ואין המדובר רק באמפתיה או בהזדהות שיכולות לחולל את השינוי המשמעותי הזה. כפי שמראה לוסי וייט במאמרה על "נעלי יום ראשון", התדהמה שחוותה וחוסר יכולתה להבין את "השקרים וההתחמקויות" של גב' ג' הניעו אצלה תהליך של ספק עצמי, שגילה לה, בסופו של דבר, את מוגבלותו של הידע שלה, את מוגבלותה של התודעה הפריווילג'ית וגם את מוגבלות הפרוגרמות הפרוגרסיביות שהיא וחבריה דגלו בהן.¹³ רק חיכוך בלתי אמצעי שכזה עם "צורות חיים" שונות – שמרצים ותלמידים מתנסים בו בעבודה הקלינית – יכול לחולל מהפכים שכאלה בתודעה המשפטית המוכרת.

קליניקות משפטיות: בין תיאוריה ביקורתית של הפרקטיקה לפרקטיקה ביקורתית של התיאוריה | ישי בלנק

כלומר, מקור הכוח והפוטנציאל הדרמטי של הקליניקות מגיע, לדעתי, לא רק מיכולתן להדגים עבור התלמידים וחברי הסגל את הביקורת העקרונית על המצב הקיים, אלא דווקא מכך שהקליניקות מראות ביקורת זו באופן קונקרטי וחוויתי, ומתוך כך יכולות להציע אלטרנטיבה פוזיטיבית וקונסטרוקטיבית, או לפחות לסמן כיווני מחשבה ראשוניים לכך. זאת בשל היותן מחוברות באופן טבעי למדי, אך לא מובן מאליו, לקבוצות שאינן קבוצות אליטה ולמקורות כוח שאינם השלטון המרכזי. במילים אחרות, הקליניקות יכולות לשמש מקור לניסיונות, להיכרות עם תנועות המונים (mass movements)¹⁴, ולחבירה למאבקים מקומיים (לוקאליים)¹⁵. אכן, הקליניקות יכולות להיות מקום שבו מאבק חברתי וקונפליקט אינם נתפסים אך ורק כ"הפרעה" קלה להתקדמות או כעזר לאבולוציה ידועה מראש, אלא כמה שמגדיר את החברתי, כמה שמונח בבסיס התעלומה החברתית. הפונקציונליזם האבולוציוני מדגיש את ממד "המדיניות" של המשפט – law as policy – המוכתב על-ידי אליטות של מומחים, ובכך משמר את המבט המזלזל כלפי יכולתן של תנועות המונים ומאבקים מקומיים להשפיע על התודעה של אותן אליטות משפטיות.

פרקטיקה ביקורתית יכולה לחשוף את המקומות שבהם המאבק מעצב את המדיניות, את הרגעים שבהם תודעת האליטה מתעצבת על-ידי תנועות המונים ומאבקים מקומיים, את העובדה שכל אינטראקציה חברתית מוגדרת על-ידי כמה פרספקטיבות שחלקן מוכחשות ומודחקות על-ידי האליטות בעלות הידע והכוח, ואת "הפטישיזם המוסדי" שבו לוקים רבים מהתיאורטיקנים ואשר מוביל לדלדול ולצמצום של אפשרויות הרפורמה והשינוי. פרקטיקה ביקורתית יכולה להישען על תודעה זו ועל החדשנות המושגית והנורמטיבית שנובעת ממנה לעתים. עמדתן הייחודית של הקליניקות יכולה לאפשר להן אקספרימנטליזם מוסדי, המערער על התפיסות המקובלות של הטוב או הרע "ההכרחי" שיש במוסדות משפטיים, פוליטיים או חברתיים.¹⁶ קלינאים יכולים לזהות ביתר קלות את האפשרויות המשחררות שיש גם במוסדות הנתפסים באופן מסורתי כ"דכאניים", כשמרניים, או כרגרסיביים (כגון מוסדות השוק).¹⁷ הנגישות המיידית שיש לקלינאים לנקודות המבט ולפרקטיקות המאבק או ההתנגדות של קבוצות מוחלשות, לסיטואציות קונפליקטואליות ולמאבקים בשלבי התהוותם השונים, יכולה לאפשר להם להשקיף באופן ביקורתי ויצירתי על התיאוריות מבית היוצר של האליטות המנהלות.

במקביל, יכולות הקליניקות להציע ביקורת על הפרקטיקה המשפטית, ודווקא על זו שסמוכה אליהן ביותר, הלא היא פרקטיקת השינוי החברתי של ארגוני החברה האזרחית. זאת, לא רק על בסיס הנחות המוצא ועל רעיונות הרפורמה של הפונקציונליזם האבולוציוני שבהם עסקתי קודם לכן. פעילות קלינית, שהיא פעמים רבות קהילתית, יכולה לחשוף, למשל, את היחסים המורכבים בין "משפט" לבין "חברה", החורגים מהפרדיגמה האבולוציונית של קשרי הגומלין הפשוטים בין משפט לבין חברה. בעוד שהפרדיגמה המסורתית רואה את שתי הישויות הללו כנפרדות וקבועות למדי, יכולה הסמיכות הקלינית לקהילות לראות את האופן שבו המשפט מכונן קהילות וסובייקטים, ואת הדרכים שבהן המאבק המשפטי עצמו משנה את הקבוצות החברתיות ואת תפיסתן העצמית. נוסף על כך, בהיות הקליניקות ממומנות ממקורות אחרים, ובהיותן נהנות מחופש אקדמי נרחב למדי (גם אם זה אינו מעוגן תמיד באופן ברור, ואפילו אם הקלינאים אינם נהנים מחופש זה על-ידי הקביעות), הן משמשות מקור לפעילות חדשנית ויצירתית, גם כזו שאינה עונה על סדר היום המוכר של הקרנות ושל הארגונים הרגילים. אכן, אחת הבעיות המוכרות בתחום השינוי החברתי היא ההשפעה הרבה שיש לקרנות המממנות השונות על סדר היום של ארגוני הזכויות. הקליניקות יכולות להיות חממות ליצירתיות אזרחית, מתוקף היותן מוגנות על-ידי החופש האקדמי וממומנות, אפילו אם באופן חלקי, מכספים שלא מגיעים מהמקורות הצפויים והמוכרים. כך, למשל, דווקא

התערבות בתחומים כלכליים – כגון דיור, יזמות עסקית, ממשל תאגדי, הגנה על הצרכן ועוד – אינה מצויה בלבה של פעולת ארגוני הזכויות הרגילים, והקליניקות המשפטיות יכולות לזוּם, ואכן יזומות, פעילות משפטית בתחומים אלו.

כמו כן, הפעילות הקלינית מאפשרת רפלקסיה ומחשבה ביקורתית על הפרקטיקה המשפטית לשינוי חברתי. הכתיבה החשובה ביותר על נושאים אלו נעשית זה שנים בארצות הברית על-ידי קלינאים ואקדמאים אחרים שעוסקים בפרקטיקה, ונתקלים בדילמות אתיות, בקונפליקטים בייצוג, במגבלות הפעילות המשפטית (בבתי משפט אך גם בפורומים אחרים), ובמתחים הנלווים לניסיון להוביל לשינויים במדינה או בחברה באמצעות המשפט. הקליניקות בישראל היו מאז ומעולם חממה למחשבה כזו, וההוראה בכיתות שמה דגש תמידי בסוג זה של מחשבה ביקורתית על הפרקטיקה. בשנים האחרונות החלה להופיע כתיבה ענפה ומרשימה בתחומים אלו גם בישראל.¹⁸ אני סבור שככל שכתובה כזו תתרחב ותעמיק, היחסים ההיררכיים בין השוליים לבין המרכז באקדמיה הישראלית ייטשטשו, והפעילות והמחשבה הקלינית ינועו למרכזה של האקדמיה המשפטית כולה.

הערות

- 1 ראו, למשל, מנחם מאוטנר "הפקולטה למשפטים: בין האוניברסיטה, לשכת עורכי הדין ובתי המשפט", **ספר השנה של המשפט בישראל תשנ"ב-תשנ"ג** 1 (א' רווח צבי עורך, 1994). לעניין זה ראו גם את דיונה המפורט של נויה רימלט בהיסטוריה של הקליניקות המשפטיות בארצות הברית ובישראל, ובאופן ספציפי את ההתנגדות האקדמית המסורתית להן לאור המתח העקרוני וההיסטורי הקיים בבתי הספר למשפטים בין תיאוריה לבין פרקטיקה. ראו נויה רימלט "החינוך המשפטי – בין תיאוריה לפרקטיקה" **עיוני משפט** כד(1) 81 (2000). יובל אלבשן מדגיש גם הוא שהקונפליקט בין האקדמי לקליני משקף את העוינות בין התיאורטי לבין הפרקטי. ראו יובל אלבשן "ריח הגלימה כריח השרדה: על יעדי החינוך המשפטי הקליני" **משפטים** לד(3) 455 (2005).
- 2 יש להעיר, שריחוק זה אינו כולל ניתוק גורף או ניתוק כלכלי. אמנם, במקביל לכך שהפקולטות למשפטים תופסות עצמן כמחויבות פחות ופחות למחקר "שימושי" או "מעשי" ולכך שההוראה והמחקר שנערכים בהן ישרתו את צורכי המדינה, את מערכת המשפט ואת משרדי עורכי הדין, ממשיכים להתקיים קשרים ענפים בין משרדי עורכי הדין לבין הפקולטות. קשרים אלו כוללים גיוס רחב היקף של בוגרי הפקולטה לשורות המשרדים, תמיכה כלכלית של משרדים בפקולטה (תרומות לפעילות אקדמית ולמלגות לתלמידים) ועוד. הגם שיחסים אלו אינם משפיעים על סדר היום ההוראתי והמחקרי בפקולטה, קשרים אלו ראויים לציון.
- 3 מכאן גם התחושה שתלמידים רבים אשר בוחרים ללמוד בקליניקות, עושים זאת מתוך רצון להציג עצמם כמי שיש להם ניסיון "מעשי", ולא דווקא מתוך הזדהות עמוקה עם הקבוצות המוחלשות אותן הם מייצגים. אדרבה, חלק מהתלמידים מגיבים בכעס כאשר מתברר להם שהקליניקות עוסקות דווקא בסוגיות "פוליטיות".
- 4 במונח "פוליטי" אין כוונתי לכך שדוברים כאלו ואחרים "מאשימים" את הקליניקות בכך שהן עוסקות בחלוקת המשאבים החומריים והסימבוליים בחברה. כיום אין מחלוקת משמעותית בקרב האליטה המשפטית שהמשפט אכן עוסק כמעט בהכרח בחלוקת משאבים ובסוגיות שהן עניין להכרעה ציבורית, ושלפחות במונח זה המשפט הוא פוליטי. האישום המשמעותי יותר ב"פוליטיות" של הקליניקות הוא שהן עוסקות דווקא בתחומים הרגישים ביותר, המצויים במחלוקת אינטנסיבית ושישי, לפיכך, להותיר אותם בידי הגופים הפוליטיים הנבחרים או בידי הממשלה ולהוציאם מידי בתי המשפט. לעתים הטענה בדבר "פוליטיות" מנוסחת באופן שונה מעט: לפי טענה זו, לקליניקות ולבתי המשפט יש תפקיד לגיטימי גם בסוגיות טעונות ושנויות במחלוקת כל עוד הן עוסקות בזכויות אדם או בהגנה על מיעוטים, אולם

קליניקות משפטיות: בין תיאוריה ביקורתית של הפרקטיקה לפרקטיקה ביקורתית של התיאוריה | ישי בלנק

- אם אין המדובר בנושאים אלו, יש להותירם בידי הגופים הפוליטיים הנבחרים, קרי הכנסת ואולי גם הממשלה.
- 5 אין ככוונתי לומר שעצם העיסוק במיעוטים ובקבוצות מודרות ומוחלשות הופך את הקליניקות לפוליטיות באופן אינהרנטי. אדרבה, חברי סגל אקדמי רגילים רבים עוסקים בנושאים אלו אף הם.
- 6 מבלי להכליל יתר על המידה, אין ספק שהקליניקות שואפות להשיג שינויים חברתיים רחבי היקף באמצעות מקרים פרטניים (impact litigation) ולרוב עוסקות במקרים שבהם קיימים מניעה או קיפוח שיטתיים של זכויותיהם של בני קבוצה חברתית מוחלשת, כזו או אחרת.
- 7 במאמרו משנת 1984 מונה מרק טאשנט כמה מאפיינים המסבירים את השוליות של הקליניקות: Mark V. Tushnet, *Scenes from the Metropolitan Underground: A Critical Perspective on the Status of Clinical Education*, 52 GEO. WASH. L. REV. 282 (1984). בין היתר, מונה טאשנט את העיסוק בעניים, את מרכזיותו של הניסיון, ואת העיסוק ברגשות כמרכזיים בייצור השוליות של הקליניקות.
- 8 כפי שניתן לראות, בין ההוראה הקלינית לבין ההוראה המסורתית מתקיים אפוא יחס של ניגודים הקשורים זה לזה לכאורה באופן אסוציאטיבי אולם הם גם משקפים אפוזיציה בסיסית ומוכרת – בין הגברי לבין הנשי. כאן המקום להזכיר את הנתון כי הקליניקות הן מעוז של נשיות לא רק באופן סימבולי אלא גם קונקרטי מאוד: מרבית חברי הסגל הקליני (ומנהלות הקליניקות) הן חברות סגל קליני, בערך באותה מידה שחברי הסגל האקדמי הם חברים ולא חברות. טאשנט אף סבור ש"נשיות" זו של הקליניקות היא גם המקור לשוליותן.
- 9 טאשנט מוסיף, שהקליניקות הן גם כלי להרגעת מצפונם של חברי סגל ליברליים החשים אי-נוחות לנוכח העובדה שרק מעטים מבין תלמידיהם בוחרים לעסוק במשפט חברתי ואילו רובם בוחרים לעבוד במשרדים הגדולים והחזקים, המייצגים על-פי רוב את התאגידים הגדולים.
- 10 ניטשה טוען כי היפוך ערכים מסוג זה (שאותו הוא מכנה "ריזנטימנט") מאפיין את הקבוצות החלשות בהיסטוריה, שנאלצות – מפאת חוסר כוחן להביא לשינוי של המציאות האובייקטיבית – לייחס לחזקים ולשולטים ערכים שלייליים, ואילו לקבוצות החלשות ערכים חיוביים. הדוגמה המובהקת של ניטשה לכך הם היהודים והמוסר שאותו המציאו. ואכן, היפוך ערכי זה הוא גם אסטרטגיה פוליטית מוכרת של קבוצות מוחלשות, והוא מאפיין גם את מאבקי השחרור של נשים, שחורים, הומואים ומיעוטים אחרים.
- 11 ראו Robert Gordon, *Critical Legal Histories*, 36 STAN. L. REV. 57 (1984).
- 12 בהיעדר יחסים פונקציונליים, טוען גורדון, ניתן למלא את החלל על-ידי הסברים חליפיים, ובייחוד על-ידי הרעיון שהחוק הוא אידיאולוגיה מצדיקה, או שהוא מהווה מערכת של טקסים וסמלים.
- 13 ראו לואי וייט "הכפפה, כישורי הישרדות רטוריים ונעלי יום ראשון: הערות על השימוע בעניינה של גברת ג'" *מעשי משפט* ב 119 (2009). מאמרה של פרופ' לואי וייט מציג את סיפור השימוע המנהלי שנערך לגברת ג', אישה החיה בעוני, בגין ההחלטה לשלול ממנה "תשלום עודף" שקיבלה מרשויות הרווחה, ובו השתמשה לשם רכישת נעלי יום ראשון חגיגיות לבנותיה. מאמר זה מציג היטב את השפעתה של המציאות החברתית המרובדת על פערי התקשורת והתודעה שבין המערכת המשפטית לבין האוכלוסיות המוחלשות, מציאות אשר פוגעת ביכולתם של בני ובנות אוכלוסיות אלו להשתמש בהליכים משפטיים-מנהליים, אף כשאלו לכאורה זמינים עבורם. המאמר אף מנתח את מקומו של עורך הדין החברתי ואת אופן ייצוגו את הלוקח המוחלש אל מול המערכת הבירוקרטית המבוססת על הגדרות מכפפות. כמו כן, המאמר מדגים את ההבחנה הריאליסטית הידועה על הפער בין החוק הכתוב עלי ספר לבין המציאות המשפטית בשטח, ומציע פרקטיקות התנגדות פוסט-מודרניות כאמצעי לשינוי חברתי. לגרסה המלאה והמקורית של המאמר ראו Lucie E. White, *Subordination, Rhetorical Survival Skills, and Sunday Shoes: Notes on the Hearing of Mrs. G.*, 38 BUFFALO L. REV. 1 (1990).
- 14 למשל, הקליניקה לזכויות עובדים באוניברסיטת תל-אביב פועלת בסוגיות של התארגנות עובדים, בייחוד בשיתוף פעולה עם ארגון העובדים "כוח לעובד", ראו איתי סבירסקי "לא על המשפט לבדו, לא על ההסדרות לבדה: קידום התארגנות עובדים ככלי יעיל לאכיפה עצמית של זכויות ולהעצמה חברתית"

- 15 **מעשי משפט ב 87 (2009)**. לטעמי, גם את פעולות הקליניקה לזכויות פליטים באוניברסיטת תל-אביב ניתן להמשיג לאו דווקא כפעולה למימוש זכויות, אלא כקליניקה המייצגת תנועת המונים. כך, לדוגמה, הצטרפה הקליניקה לזכויות אדם באוניברסיטת תל-אביב למאבקם של תושבי ירוחם במטרה להביא לתוספת שטחים לתחום השיפוט של המועצה המקומית ירוחם. ירוחם, כמו ערי פיתוח ויישובים פריפריאליים אחרים (יהודיים וערביים כאחד) סבלה במשך שנים מהחלוקה הבלתי-שוויונית של תחומי שיפוט בישראל. על כך ראו ישי בלנק "מקומו של המקומי: משפט השלטון המקומי, ביזור ואי-שוויון מרחבי בישראל" **משפטים** לד(2) 197 (2003). עיריית ירוחם וקבוצת תושבים מהיישוב יצאו למאבק שמטרתו שינוי הגבולות המוניציפליים, כדי להגדיל את הכנסות העירייה וכדי לאפשר לה לשלוט במרחב שבו היא ממוקמת (לטובת תכנון ופיתוח ושאר מטרות). הקליניקה לזכויות אדם סיפקה לקבוצת התושבים תמיכה משפטית וייעוץ במסגרת הדיונים בפני ועדת הגבולות שמונתה על-ידי שר הפנים כדי לבחון את הבקשה, ובמסגרת המשא ומתן מול הרשויות המקומיות הגובלות בירוחם (בעיקר מול המועצה האזורית רמת נגב).
- 16 ראו ROBERTO MANGABEIRA UNGER, *WHAT SHOULD LEGAL ANALYSIS BECOME?* (1996). במאמרה המצוין על הפרטת בתי הסוהר מתבססת הילה שמיר על רעיון הפטישיזם המוסדי של אונגר, ומסבירה שלפחות חלק מההתנגדות האוטומטית להפרטת בתי הסוהר נובעת מ"פטישיזם מוסדי" בלתי מוצדק, שרואה בכל הפרטה רע כמעט הכרחי. ראייה זו עלולה להכשיל, טוענת שמיר, מאבקים פרוגרסיביים מוצלחים ונכונים יותר. ראו הילה שמיר "הפרטה: המדינה, השוק ומה שביניהם – למשמעויותיה של פסיקת בג"ץ בנושא בית-הסוהר הפרטי" **עיוני משפט** לה 747 (2013).
- 17 כך, למשל, ניתן לראות את אופן פעולתן של הקליניקות ליזמות עסקית, אשר מנצלות את השוק התחרותי לטובתן של קבוצות מוחלשות, ואת תמיכתן של קליניקות לדיור במנגנוני שוק לשם יצירת דיור בהישג יד.
- 18 ראו, רק לדוגמה, מאמרים אחדים שפורסמו בעשור וחצי האחרונים – ובאופן גובר והולך מאז ייסודו של כתב העת מעשי משפט בשנת 2008 – על-ידי קלינאים וחברי סגל אקדמי העוסקים בחינוך משפטי קליני: נטע זיו "עריכת דין למען מטרה ציבורית: מיהו הציבור? מהי המטרה? דילמות אתיות בייצוג משפטי של קבוצות מיעוט בישראל" **משפט וממשל** ו 129 (2001); דורי ספיבק "קונדומים על אוטובוסים: על תהליך גיבושה של פשרה בתיק חופש ביטוי" **שקט, מדברים!** 425 (מיכאל בירנהק עורך, 2006); נעמי לבנקרון "העז, הקליניקה, והסחר בנשים" **מעשי משפט** א 79 (2008); יעל ברדה וגלעד ברנע "תיאוריה חוקתית, אסטרטגיה ועריכת-דין ציבורית בפרשת ביטול הפרטת בתי-הסוהר" **מעשי משפט** ג 145 (2010); נטע זיו וחן תירוש "המאבק המשפטי נגד מיון מועמדים ליישובים קהילתיים – מלכוד ברשת טובענית ומחוררת" **קהילות מגודרות** 352 (אמנון להבי עורך, 2010); איתי הרמלין "ייצוגו של לוחם חזבאללה מוחמד סרור" **האם המשפט חשוב?** 543 (נטע זיו ודפנה הקר עורכות, 2011); גליה פיט "עסקים חברתיים בארגונים חברתיים בישראל: סוגיות בהתאגדות ובמיסוי" **מעשי משפט** ד 185 (2011).

